

Маймескул О.В.

Харківський національний університет будівництва та архітектури
(вул. Сумська, 40, Харків, 61002, Україна; e-mail: amaymeskul94@gmail.com; orcid.org/0000-0002-5445-1646)

ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ КОМПОЗИЦИОННОЙ ЛОГИКИ РАЗВИТИЯ СТРУКТУРЫ ЦЕНТРА КРУПНЕЙШЕГО ГОРОДА

У статті обговорюються цілі і завдання дослідження композиційної логіки як рамки, в якій відбувається розвиток структури міста і, зокрема, міського центру. Композиційна логіка міста розглядається як специфічний варіант розвитку міської структури поряд з іншими логіками розвитку. Класифікація таких логік ґрунтується на узагальненні теоретичних досліджень міського розвитку. На прикладі центру Харкова обґрунтовується підхід до вивчення впливу історичної зміни композиційних логік на структуру і композицію міста. Намічено межі області застосування результатів дослідження.

Ключові слова: композиційна логіка, структура міста, композиція центру, міський розвиток.

Постановка проблеми. Зміни в структурі найбільших українських міст відбуваються нині в умовах незавершеного переходу до ринкових відносин. У цій ситуації авторитарні методи управління містобудівним розвитком поступаються місцем локальним ініціативам приватних інвесторів. Це може призводити і призводить до безповоротних втрат в образі історичних міських центрів, втрати пам'яток, спотворення ключових панорам і т.п. Важливо втримати у змінившихся умовах сенс містобудівної діяльності, не допустити повного її витіснення сучасною урбаністикою з її механізмами ринкового регулювання [1], а доповнювати їх, створюючи механізми містоутворення і місторегулювання [2], релевантні складним умовам господарювання і управління. Гіпотеза дослідження полягає в тому, що важливим і дієвим інструментом управління розвитком сформованих міських структур може бути вивчення композиційної логіки їх формування.

Основний текст. Сучасна масова забудова багатоповерховими будинками на околицях великих міст України забезпечує практично максимальну щільність житлового фонду, однак зводить нанівець історичне різноманіття міст [3].

Однотипні «спальні райони», зведені в період 1960-х - 1980-х рр., на всій території України подібні один одному в своїй соціокультурній бідності і морфологічній одноманітності. Їх поява лише збільшила навантаження на і без того виснажену рекреаційну інфраструктуру

історичних центрів. Вторгнення висотної індустріальної житлової забудови в історичні міські центри викликало ще більше негативних наслідків. Тут безсистемне ущільнення забудови багатоповерховими житловими і офісними будівлями руйнує характерний впізнаваний образ міського оточення і спотворює ключові панорами міста.

Все це свідчить про багаторічний параліч в управлінні композицією міста і його окремих районів. З такого розуміння ситуації випливає осмисленість повернення до професійних понять і засобів містобудівної композиції. Втім, замовлення з боку муніципальної влади на це не сформовано, а самі собою ці засоби в робочий арсенал міського менеджера і архітектора-практика не повернуться. Для такого повернення треба знайти шлях до встановлення бачення і розуміння міської композиції, загального для різних учасників процесів містоутворення і місторегулювання. **Місцем існування такої цілеосмисленої спільності і є область композиційної логіки.** Слово «логіка» тут береться в його базовому, надпредметному сенсі, як позначення системи загальних принципів і правил мислення [3].

Для того, щоб збагнути сенс композиційної логіки розвитку міста звернемося до теоретичних праць, в яких у різний спосіб обговорюються питання міської композиції в цілому. Увагу даній темі приділяли автори різних епох. В одні історичні періоди завдання композиційної гармонізації превалювали в теоретичному

дискурсі [4], в інші – піддавалися забуттю. Відзначимо, що далеко не завжди декларована увага до композиції міста на практиці призводила до створення виразних композицій. Навпаки, часом розвиток в логіці зонінгових обмежень (Нью-Йорк) або оптимізації транспортної інфраструктури (Барселона) приводив до виникнення ефектних міських ландшафтів, які стали туристичними магнітами. У зв'язку з відсутністю архітектурного дискурсу, який супроводжував би проекти та реалізації, етапні для змін композиційного мислення, матеріалом історичного аналізу стають теоретичні тексти, що виражають принципові підходи, ідеї, концепції щодо композиції міського простору. З числа таких уявлень про міську композицію можна виокремити кілька оригінальних і контрастних думок, які будуть покладені в основу подальших міркувань.

І все одно, навіть побіжний огляд історії питання не можна здійснити без вивчення практичного досвіду містобудування. Мова йде не тільки про реалізовані проекти, а й про пропозиції, які на практиці не отримали свого втілення. Нас цікавлять містобудівні проекти різного масштабу і характеру: створення великих міських ансамблів і навіть нових міст, комплексна реконструкція міської мережі, післявоєнні відновлення зруйнованих центрів міст, ревіталізація великих промислових об'єктів тощо. Такий аналіз потрібен заради відтворення провідних цінностей, які рухали проектувальниками та будівничими міст. Попри те, що повністю виключити композиційний погляд при створенні проектів містобудівного масштабу практично неможливо, чільне місце можуть посідати інші міркування: функціональне зонування (функціонально-потоківна система Мілютіна) [5], організація транспортних комунікацій (регулярне планування Барселони XIX століття), поліцейське управління (реконструкція Парижа бароном Османом) [6], реорганізація місцевих громад (передмістя Парижа 70-х років) і так далі. Необхідно зауважити, що досить часто в число найперших завдань містобудування входить обслуговування панівної державної ідеології. І саме ця функція

міста реалізується за допомогою широкого арсеналу композиційних прийомів.

Спроби аналізу розвитку Харкова з композиційного пункту зору не надто численні. Аналіз прийомів, покладених в основу композиції центру Харкова, наведено в книзі «Формування міського середовища» [7]. На харківському матеріалі В. Л. Антоновим було сформульовано ідею «монтажної домінанти», ключову для його композиційної концепції. Однак в роботах радянського періоду, присвячених стратегії розвитку Харкова, більше уваги приділялося питанням функціональної і транспортної організації стрімко зростаючого міста, ніж композиції міста. Дослідження композиції Харкова різними дослідниками і в різні періоди не створюють систематичного опису або ж цілісної картини явища. Спробуємо придивитися до «білих плям» у вивченні даного питання.

Проведення дослідження композиційних логік на харківському матеріалі дозволяє аналізувати широкий набір проектів, реалізованих в центрі міста протягом його історії, або ж тих, що були розроблені, але так і не отримали свого втілення. Зокрема, центр Харкова характеризується двоцентричною структурою. «Старий» центр, створений за часів Російської імперії, у першій третині XX століття був доповнений новим центром столиці соціалістичної України. Вже ці два ансамблі демонструють контраст і різноманітність підходів до формування структури міста. Рядова забудова центру також є сумішшю архітектури і містобудівної практики періоду Російської імперії, столичного Харкова, часу післявоєнної відбудови і пізніших включень. При цьому кожна епоха виробила свої містобудівні принципи [8]. Неодноразові зміни політичного та економічного ладу за часів існування міста проявляються в характері міських ансамблів, які демонструють боротьбу різних ідей свого часу [9]. При цьому характерно, що у наступні епохи композиційні прийоми повторювались, наслідуючи ідеї минулих часів. Характерним прикладом може слугувати площа Дзержинського (нині площа Свободи) в Харкові. Її жорстко-центрична

«АРХІТЕКТУРА»

організація, з композиційної точки зору, повторює таку ж радіальну структуру центру Карлсруе, що є характерним прикладом класицистичного містобудування. Зміну композиційних логік розвитку структури міста можна відслідкувати також за допомогою аналізу міської тканини вздовж головних магістралей. Так проспект Науки (раніше проспект Леніна), що прокладався як нова головна вулиця міста, розпочинається у Задержпром'ї, квартали якого сформовано периметральною забудовою. Після перетину з вулицею Культури проспект оточує забудова сталінської доби. У ній зберігається периметральний характер забудови, але на ключових кутах з'являються невеликі вежі (винахід епохи еклектики), що додають виразності композиції. Поступово декоративний стиль післявоєнних років поступається місцем утилітарним панельним будинкам промислового виробництва. Руйнується квартальна логіка, простори відкритих та напіввідкритих дворів поєднуються в простором самого проспекту. Ще далі забудова пізньорадянського періоду доповнюється групами висотних жилих башт, що згруповані навколо станцій метрополітену. Така забудова наочно демонструє різницю у вартості землі, що стає одним з вирішальних факторів інвестиційної діяльності в епоху незалежності.

З огляду на це стає очевидно, що формальний принцип, покладений в основу структури міста (Карлсруе, Царське Село), неминуче зазнає трансформацій, обумовлених зовнішніми по відношенню до композиції факторами. До них належать рельєф місцевості, економічна доцільність, зміна політичного ладу, панування утопічних ідей в суспільній свідомості [10], руйнування в ході військових дій та інше. Таким чином, структура міста не складається згідно з принципами однієї, окремо взятої логіки розвитку. Кожен раз нам доводиться говорити про унікальний набір, який комбінує сліди багатьох різних логік.

Вбудовування композиційної логіки в ряд інших стратегій міського розвитку стає основою для **аналізу самої композиційної логіки** і її особливостей.

У своїх дослідженнях Камілло Зітте [11] і Спіро Костофа [12], вказували на принципові відмінності між містами Середньовіччя, епохи Відродження, Бароко, Класицизму і XIX століття. Дані відмінності виражаються не тільки в соціальній організації, економічному устрої суспільства або способі оборони міста, а й в його композиції.

Ми припускаємо, що великі художні епохи мали власні **специфічні композиційні логіки**. Підтвердити дану гіпотезу можна за допомогою аналізу видатних містобудівних проектів, які відносяться до певної художньої епохи. Зміст такого аналізу обумовлюється сучасним уявленням про композицію. Таке уявлення включає в себе кілька компонентів [13]. Крім формальних описів морфології в нього входять семіотичний, синтаксичний і феноменологічний аспекти. Кожен з цих аспектів представлений в міському середовищі і активізує різні типи діяльності суб'єкта-спостерігача: якщо морфологія звертається до сприйняття, то семантика і феноменологія до розуміння і сфери почуттів. Кожен з цих аспектів композиції схоплюється і наочно демонструється набором певних, специфічних для нього графічних схем [14].

Формальна композиція довгий час побутувала в теорії вітчизняної архітектури [12]. Внаслідок цього, формальний композиційний аналіз має найбільш розвинений інструментарій. Аналіз композиції центру великого міста необхідно проводити на декількох масштабних рівнях. Композиційному аналізу піддаються не тільки окремі ключові ансамблі, площі, вузли міської тканини, але і більші утворення: розгортки і профілі вулиць, міські панорами, ансамблі набережних, перетини по характерних ділянках рельєфу. Композиційний каркас всього центру виявляється як сукупність ключових осей, вузлів і сіток.

Характерним прикладом може служити різниця в підходах до формування міських площ в бароко і класицизмі. Камілло Зітте і ряд інших дослідників, вказують на те, що майстри бароко формували закриті, камерні площі неправильної

форми, немов «вигризаючи» порожнечі в щільній міській тканині. Навпаки, класицизм прагнув до формування відкритих, просторих площ регулярної форми, підпорядкованих принципу осевої симетрії. Це дозволяє говорити про «інтер'єрні» прийоми барочного містобудування і про «екстер'єрну» логіку епохи класицизму. Аналогічні прийоми використовувалися в іншому масштабі, при побудові загальної композиції міста: головні вулиці міст, сформовані в епоху Бароко, часто спускаються в низини, формують долини річок. Архітектори епохи класицизму активно освоювали схили пагорбів, ставлячись до композиції міста як об'ємної «скульптури», доступної для огляду з усіх боків.

Однак для визначення приналежності структури міста до певного типу композиційної логіки, необхідно враховувати не тільки ознаки формальної композиційної подібності, а й соціокультурний контекст. Відповідно до цієї ідеї будь-яке місто є відображенням соціальних і політичних процесів, які відбуваються в суспільстві. Так в своїй книзі «Культура міст» Льюїс Мамфорд вказує на те, що середньовічне місто неможливе без прямої передачі ремесла, цехової організації професій і інших характерних соціальних інститутів [16]. Це, в свою чергу, породжувало хаотичну забудову, «мальовничі міські патерни», слідування рельєфу. Барокове ж місто засноване на відображенні соціальної ієрархії і візуальної драми. Воно неможливе без появи швидкісного транспорту - кінних екіпажів - якими користувалися представники правлячого класу. Це викликає появу широких і прямих проспектів. Композиційні акценти, які створюються уздовж цих вулиць, проектуються таким чином, щоб сприйматися на швидкості вершника, а не пішохода. Класицистичне місто підсилює цю диференціацію, стаючи візуалізацією величчя і могутності централізованої державної влади. Індустріальне місто змістило акценти в бік швидкісного громадського транспорту, злагодженої роботи різних видів транспорту (залізних і автомобільних доріг), логістики, функціональній диференціації. Спіро Костоф зазначає, що ці зміни були

зафіксовані і в загальному силуеті міста, де домінанта собору або ратуші (цінність загальна для всіх городян) змінилася безліччю заводських труб, які відображали фінансові інтереси однієї людини - промисловця.

Ще однією важливою складовою міської композиції є її сенс. Історія знає приклади, коли символічне наповнення містобудівного проекту виявлялося важливіше інших аспектів. Так виразний генеральний план міста Бразилія, що нагадує застиглу в повітрі птицю колібрі або літак, приніс Лусіо Коста перемогу в конкурсі на планування нової столиці. Символічне розташування комплексу урядових будівель в «голові літака» доповнює загальну метафору архітектора. Цікаво, що при цьому Бразилія є, по суті, двома перехресними лінійними містами, що вкрай неефективно з точки зору довжини транспортних та інженерних комунікацій.

Іншим яскравим прикладом може служити колонада площі святого Петра в Римі. Архітектор Джованні Берніні вклав в форму споруди подвійну метафору: разом з собором вона утворює форму ключа святого Петра, а також нагадує розпростерті в обіймах до парафіян руки понтифіка.

Шляхом проведення такого аналізу можна зафіксувати відмінність один від одного композицій різних міст за формальним, соціокультурним і змістовним принципам. Незважаючи на те, що подібний аналіз, неминує, виявиться фрагментарним і вибірковою, на його підставі можна скласти ряд ознак, за якими, та чи інша, неканонічна міська композиція (не вивчена з цієї точки зору раніше) могла б бути віднесена до певного типу композиційної логіки. Класифікацію таких типів композиційних логік представляється можливим створити асоціативним способом, знаходячи аналогії в інших сферах діяльності (інтер'єрному дизайну, архітектурі та інше).

Одним з найважливіших завдань нашого дослідження є класифікація містобудівної композиції Харкова як прикладу однієї з перерахованих вище композиційних логік. З цієї метою необхідно провести графоаналітичний аналіз не тільки

«АРХІТЕКТУРА»

існуючої в даний момент міської композиції, а й визначити її характерні риси на різних історичних етапах розвитку міста. Простежуючи історичні колізії та шляхи розвитку структури харківського центру можна виявити і описати композиційну логіку, яка була притаманна місту в період його заснування, а також її подальші трансформації і перетворення. Знання такого роду допоможуть скласти уявлення про композиційну структуру Харкова як про складну «суперпозицію», утворену шляхом накладання одна на одну та комбінування одразу кількох композиційних логік. Цікавим при цьому стає опис прийомів, що застосовуються для поєднання різних логік. Двоцентрична структура харківського центра є виразним прикладом адитивного поєднання проявів різних історичних епох. Але у інших випадках можна говорити і про субстракцію, що проходить шляхом руйнування певної частини пам'яток минулого, що поступаються місцем сучасним структурам.

Ключовими науковими методами нашого дослідження є історико-генетичний метод, застосовуваний для визначення ключових зрізів в історії міста. Для визначення характерних формальних особливостей доцільно використовувати графоаналітичний метод, який дозволяє простежити способи роботи з рельєфом місцевості, розміщенням ключових домінант та інше. Системний метод дозволяє врахувати вплив інших, не композиційних, факторів на формування міської структури і визначити ступінь їх значимості в різні епохи.

У відповідності до сказаного вище, головною метою даного дослідження є не стільки формальний і механічний опис існуючої ситуації, скільки розробка засобів щодо подолання сучасної містобудівної кризи. Аналіз міської структури з точки зору композиційних логік її розвитку дозволяє вибудувати нове, осмислене бачення міста. У ньому структуровані знання про історію та шляхи розвитку забудови стають основою розумінням того, які структури є ключовими для збереження візуальної, стильової, просторової унікальності міського ландшафту. Таким

чином вибудовується система пріоритетів, згідно з якою охоронний статус отримують не окремі пам'ятки чи ансамблі, але й цілі ділянки міста, в яких закладено і пронесено через час його характерні принципи просторової побудови.

Для такого нормування необхідне випрацювання нової містобудівної документації. Адже ті документи, в яких зараз фіксуються плани щодо міського розвитку, очевидно не пристосовані до осмисленої роботи з композицією міста. Морально застарілий, невідповідаючий сучасним економічним реаліям генеральний план міста так і не був замінений гнучким майстер-планом або дизайн програмою міського розвитку. Система зонінгових обмежень, покликана актуалізувати положення генерального плану, на практиці не має дієвої сили.

Однак для створення такого комплексного розуміння унікальності міської структури необхідний уважний, детальний аналіз просторової, стильової, історико-культурної і змістовної структури центра Харкова, що і є головним завданням нашого подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чудновский Ю. В., Буряк А. П. Градостроительство, урбанистика и регионалистика в системе интеллектуального обеспечения управления городским развитием. *Традиции та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків: ХХІІІ, 1998. № 4-5. С. 135-139.
2. Буряк А. П., Чудновский Ю. В. Подходы к управлению городским развитием. *Совершенствование систем управления развитием малых и средних городов Украины: материалы координационного совещания, 17-19 апреля 1995 г.*, Миргород: Харьков: МИУРР, 1995. Ч. I. С. 39-43.
3. Устименко А. В. Усовершенствование процессов государственного управления точечной застройкой в городе Киев. *Актуальные проблемы современности: наука и общество*, 2013. №1 (1).
4. Волошин В. В. Дисциплинарный статус логики в контексте специфики социально-гуманитарного познания. *Вестник Псковского государственного университета*. 2016. №3.
5. Иконников А.В. *Архитектура города. Эстетические проблемы композиции*. М.: Издательство литературы по строительству, 1972. 214 с.

6. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. *Градостроительство XX века в странах капиталистического мира*. М.: Стройиздат, 1979. Т. 2. 412 с.
7. Сорокина Т.М. Париж барона Османа: столица на путях от города эпохи культуры к городу эпохи цивилизации в зеркале литературы и искусства. *Политика и Общество*. 2013. № 10. С. 1200-1212. DOI: 10.7256/1812-8696.2013.10.9879
8. Антонов В.Л., Алферов И.А., Любарский Р.Э. *Формирование городской среды*. М: Стройиздат, 1977. 103 с.
9. Черкасова Е.Т. Архитектурно-пространственные особенности городской застройки эпохи модерна на примере центра и исторического ареала г. Харькова. *Современные проблемы архитектуры и градостроительства*, 2014. № 35. С. 118-127.
10. Крейзер І.І. Боротьба традиційного та авангардного напрямків архітектури соціалістичного житла 1920-1930-х років. *Науковий вісник будівництва*, Харків: ХНУБА, 2017. № 2(88). С. 58-62.
11. Гелла Е.И., Качемцева Л.В. Влияние утопических идей на градостроительную практику в Харькове в 1920-30-х гг. *Науковий вісник будівництва*, Харків: ХНУБА, 2018. № 3(93). С. 41-49.
12. Зитте К. *Художественные основы градостроительства*. / Пер. с нем. Я. Крастиньша. М.: Стройиздат, 1993. 255 с.
13. Kostof S. *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings through History*. Bulfinch Press, 1993. 352 p.
14. Ремизова Е.И. Современное представление об объекте проектирования и его происхождение. *Традиции и новации в высшем архитектурно-художественном образовании*. Харьков: ХГАДИ, 1999. С. 31-35.
15. Ремизова Е.И. Композиционные приемы советского авангарда (на примере площади им. Дзержинского в г. Харькове). *Традиции и инновации в высшем архитектурно-художественном образовании*, Харьков: ХГАДИ, 2015. № 1. С. 102-105.
16. Mumford L. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. Mariner Books, 1968. 784 p.

Маймескул А.В. ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ КОМПОЗИЦИОННОЙ ЛОГИКИ РАЗВИТИЯ СТРУКТУРЫ ЦЕНТРА КРУПНЕЙШЕГО ГОРОДА. В статье обсуждаются цели и задачи исследования композиционной логики как рамки, в которой происходит развитие структуры города и, в частности, городского центра. Композиционная логика города рассматривается как специфический вариант развития городской структуры наряду с другими логиками развития. Классификация таких логик основывается на обобщении теоретических исследований городского развития. На примере центра Харькова обосновывается подход к изучению влияния исторической смены композиционных логик на структуру и композицию города. Намечены границы области применения результатов исследования.

Ключевые слова: композиционная логика, структура города, композиция центра, городское развитие.

Maimeskul A.V. TASKS OF RESEARCH OF COMPOSITIONAL LOGIC OF DEVELOPMENT OF STRUCTURE OF THE CENTER OF THE LARGEST CITY. The article discusses the goals and objectives of the study of compositional logic as a framework within which the development of the structure of the city and, in particular, the urban center. The compositional logic of the city is considered as a specific version of the development of the urban structure along with other development logics. The classification of such logics is based on a synthesis of theoretical studies of urban development. On the example of the center of Kharkov, an approach to studying the influence of the historical change of compositional logics on the structure and composition of the city is substantiated. The boundaries of the scope of the research results are outlined.

Key words: compositional logic, city structure, center composition, urban development.